

Porijeklo duše u učenju Mulla Sadre

Amar Imamović

UDK 28-183.5
1 al-Shirazi

U prethodnom broju časopisa iznijeli smo argumente o nematerijalnosti duše. Tada smo rekli da je, nakon potvrđivanja nematerijalnosti duše, sljedeće važno pitanje koje se prirodno nameće, način povezanosti duše i tijela. Ovo je jedna od najsloženijih tema na području filozofske psihologije. Njena složenost se ogleda u činjenici da je duša nematerijalno biće (مجرد) sa svojim specifičnostima kao što je i tijelo materijalno biće koje ima karakteristike kao i sva ostala materijalna bića. U ovom slučaju osnovno i temeljno pitanje je kako je uspostavljena veza i zbiljsko jedinstvo između nematerijalnog i materijalnog bića? Drugim riječima, kako je moguće da iz spoja tijela i duše nastane jedinstvena vrsta po imenu čovjek? Sljedeće važno pitanje je kako nematerijalna i materijalna egzistencija, odnosno duša i tijelo utiču, odnosno djeluju jedno na drugo?

Međutim, da bi došli do odgovora na ova pitanja kao i pitanja povezanosti duše i tijela, prije svega, trebamo vidjeti kako Mulla Sadra, jer smatramo da su njegova mišljenja najbliža istini po ovom pitanju, tumači nastanak duše. Tek nakon njegova pojašnjenja da je duša u svom nastanku tjelesna a u opstanku duhovna, otvaraju se perspektive razumijevanja povezanosti duše i tijela.

¹ Vidjeti: Morteza Motahhari, *Madžm'ue-je asār, Maqālate felsofi*, sv. 13, str. 33.

Kratak historijski pregled stavova o povezanosti duše i tijela

Oni koji su imalo upućeni u historiju filozofije znaju do koje mjere su filozofi, a posebno oni novijeg vremena, uložili truda u rješavanju i shvatanju odnosa nematerijalnog i materijalnog i koliko se različitih učenja pojavilo zbog ovog pitanja i kakvi su se ekstremni stavovi zauzimali po ovom pitanju. Rasprave oko ovog pitanja su išle do te tačke da neki duhovne i duševne pojave smatraju rezultatom karakteristika prirode i sklopom materijalnih čimbenika pritom poričući bilo kakav dualizam tijela i duše. S druge strane, filozofi idealisti tijelo i materiju vide kao iluziju i bez zbilje. Prema njima, jedina uloga materije je u odražavanju ideja i duše, ustvari, materija je samo njihova gruba kopija. Ukratko, ova tema je toliko zamršena i teška da su neki mislioci nakon velikog uloženog truda u njeno razumijevanje na kraju konstatirali da je ona izvan ljudske mogućnosti da se shvati.¹

Prva teorija se pripisuje Platonu koji kaže da je duša pravječna nematerijalna supstanca koja je prije nego što se vezala za tijelo postojala u carstvu ideja i nematerijalnih bića. Kada ljudski zametak prođe svoje usavršavajuće faze i poprimi upotpunjen oblik tijela, duša se spušta iz višega svijeta i nastanjuje u tijelo.

Ovakav stav je u cijelosti dualističan pogled odnosa duše i tijela, jer prema ovom mišljenju duša i tijelo su potpuno dvije odvojene

supstance, a njihova povezanost je akcidentalna. Nešto poput odnosa ptice i gnijezda ili jahača i jahalice. Između ovoga dvoga ne postoji nikakva supstancijalna i prirodna veza koja bi pokazala jedan vid jedinstva i esencijalne povezanosti između njih.

Nije mnogo prošlo a ovu teoriju je pobio njegov učenik Aristotel. Aristotel je uočio da ovakvo tumačenje odnosa duše i tijela naglasak daje njihovom dualizmu i odvojenosti pritom ne nudeći nikakvo pojašnjenje o njihovom jedinstvu i povezanosti. Ovakvo pojednostavljeno tumačenje odnosa duše i tijela, kao odnosa jahača i jahalice, nije bilo prihvatljivo Aristotelu, zapravo, on je smatrao da je njihov odnos u prirodi mnogo dublji i jači.

Dekart je ponudio posebno tumačenje dualizma tijela i duše koje je naišlo i na odobravanje i pobijanje, kao i neke korekcije od strane drugih filozofa. U procesu uobličavanja svoje filozofske misli Dekart je došao do tačke gdje je nužno morao prihvatiti tri istine: Bog, duša i tijelo. Budući da je duši svojstvena misao i svijest, a tijelu tri dimenzije bez misli i svijesti, Dekart je ustvrdio da su duša i tijelo dvije stvari.

Međutim, osnovna zamjerka njegovom tumačenju ovog pitanje je upravo ona koja se može uputiti i Platonu, a to je da nije pojasnio odnos duše i tijela i kakva relacija povezanosti postoji među njima. Dakle, njegovo stajalište ustvari je vraćanje na Platonove postavke i zamišljanje ovog odnosa kao odnosa ptice i gnijezda. Njegova sličnost Platonu po ovom pitanju je u tome što je bio vjerovanja da duša raspolaze s jednim nizom urođenih znanja i percepcija, kao i u tome da je odnos duše i tijela poput odnosa ptice i gnijezda.

Aristotel je ponudio drugo rješenje. Ustvari, on je odnos duše i tijela predstavio kao jedan oblik odnosa forme i materije – Aristotel je prvi filozof koji je osmislio pitanje forme i materije – ali s jednom razlikom, a to je, budući da je moć razuma nematerijalna, ona je forma s materijom a ne u materiji. U Aristotelovoj filozofiji ne nalazimo ništa što bi ukazalo da

je po njemu duša pravječna, šta više, duša je stvorena i u svom početku je čist potencijal koji nema nikakvo znanje otprije. Zapravo, duša svo svoje znanje stječe u materijalnom svijetu. Isto mišljenje, s neznatnim razlikama u vezi dualizma duše i tijela, zauzima i Ibn Sina. Može se reći da je uvođenjem pitanja “forme i materije”, kao i pitanja “stvaranja i propadanja”, ovo mišljenje umanjilo odvojenost duše i tijela koju nalazimo kod Platona.

Nakon Ibn Sine u islamskom svijetu nije ponuđeno nijedno ozbiljnije promišljanje o odnosu duše i tijela sve do pojave Mulla Sadre koji je s svojom genijalnom mišlju filozofiji dao novi zamah. S Mulla Sadrom prvi put je pitanje *primarnosti i autentičnosti egzistencije* predstavljeno u filozofiji. Ovo pitanje je uzrokovao ogroman napredak filozofije i ostavilo velikog traga na većinu filozofskih tema, kao što su i pitanja “kretanja” i “dvojnosti i jednoće duše i tijela”.

Najnaprednije mišljenje o odnosu duše i tijela nudi Mulla Sadra. Da bi smo razumjeli njegova mišljenje po ovom pitanju, treba imati na umu da on svoje stajalište gradi na njemu svojstvenim načelima izloženim u općoj filozofiji a koji predstavljaju temelje njegovog zdanja filozofije, a to su: autentičnost ili primarnost egzistencije (اصالت وجود), gradacija egzistencije (تشكیک وجود) i supstancionalno kretanje (حرکت جوهری).

Tjelesno porijeklo duše

Kao što je prethodno istaknuto Ibn Sina, i njegovi sljedbenici su mišljenja da je duša od samog početak njenog nastanka duhovna, a da je njena nematerijalnost jedna vid njene egzistencije razuma. Mulla Sadra ne prihvata ovo mišljenje. Ustvari, on smatra da je duša u svom nastanku tjelesnog i materijalnog porijekla i da je racionalno gledano nemoguće da duša pri nastanku bude nematerijalna. Dokazujući svoj stav Mulla Sadra iznosi dvije uvodne

premise iz kojih nužno proizlazi da je duša tjelesnog porijekla kod svog nastanka, i to:

1. Nije moguće da duše budu stvorene prije stvaranja tijela.²
2. Nastanak tijela ne može biti mjesto nastanka nematerijalne zbilje.³

Rezultat ove dvoje premise je taj da duša nastaje u vremenu nastanka tijela, ali s tim da u tom vremenu ona ne može biti nematerijalna, te stoga dolazimo do zaključka da je duša tjelesna u svom nastanku. Što opet znači da je duša u svom stvaranju čista potencija, odnosno, u prvim fazama svoga postojanja je nepotpuna i manjkava da je blizu da se ubroji u nepostojeće stvari, Prema Mulla Sadri, prvi ajet sure *El-Insān* odnose se na ovu činjenicu: "Zar je to davno bilo kad čovjek nije bio spomena vrijedan?"

Drugim riječima, duša pri nastajanju je slična prima materiji koja je lišena svakog vida savršenstva u obliku forme, osjetilne ili imaginalne ili racionalne forme. Međutim, u nastavku svog postojanja toliko uznapreduje i poprimi takvu vrstu aktualiteta da percipira partikularne i univerzalne forme.

Razvoj duše od materijalnog do nematerijalnog

Kretanje duše od tjelesnog ka nematerijalnom se odvija na sljedeći način:

Duša prvo stječe prvotne materije i elemente i sa prirodom (مزاج) koju stječe, a prema uravnotežnosti koju ostvaruje, poprima stanje u kojem može primiti novu formu. Ova nova forma pod uticajem uvećanja uravnoteženosti prirode poprima niži oblik života a to je vegetativni život u kojem se već pojavljuju neki tragovi duše. Nakon što priroda, koju čine ovi elementi, postane potpunija od prirode vegetativne forme, ona dobiva sposobnost da primi viši

oblik forme, odnosno animalnu dušu. Nakon vegetativne i animalne faze ova forma postaje dostojna prihvatanja savršenije i uzvišenije forme i supstance od srane Svijeta zapovjedi i prema Božijem uređenju a to je duhovna snaga koja percipira univerzalije i partikularije i može da raspolaže s formama i značenjima.

Vjerovatno da je i Mevlana imao na umu ovo kada je ispjevao stihove:

*Na ovaj svijet stiže, i istoga časa,
pružiše ti ljestve da se natrag vraćaš*

*Sprva si mineral bio, onda postao biljka,
potom životinje bješe; bit će da ne shvaćaš*

*Na kraju si postao čovjek, pamet i vjeru imaš;
gledaj: tijelo ti zemno, a nebeskih stvari se laćaš*

*I ljudsko ćeš nadići stanje, ostaviti prašni svijet,
kao krilati anđeo u nebeski vratit' se dom*

*No i anđeoski nadići stupanj, ulij se u ocean živi,
pokušaj postati naposljetku kaplja u moru tom⁴*

Na drugom mjestu Mevlana pjeva:

*Umro sam kao mrtva priroda i postao sam biljka,
Umro sam kao biljka i postao životinja,
Umro sam kao životinja i postao sam čovjek.
Čega da se plašim kada se umiranjem ne umanjuje?
Idućeg petka umrijet ću kao čovjek
Da bih letio sa melecima,
Sljedeći put ću uzletjeti iznad meleka
Da bih postao ono što ni mašta ne može dosegnuti.*

Razrješenje suprotstavljenosti između ovog stava i izvanjskih značenja predaja

Iako se oslanja na čvrstu racionalnu argumentaciju, ova tvrdnja je na prvi pogled u sukobu s vjerskim učenjima i brojnim predajama koje govore o postojanju duša

² Mulla Sadra, *El-Hikmetu el-mut'ālīje*, sv. 8, str. 331-332.

³ Ibid, sv. 8, str. 374. i 384-385.

⁴ Mevlana Dželaluddin Rumi, *Divan-i Šems*, Lingua Patrija, Sarajevo, 2005.

prije stvaranja tijela. Sam Poslanik, s.a.v.a., je rekao: “Ja sam bio vjerovjesnik dok je Adem još uvijek bio između vode i zemlje.”

Mulla Sadra predaje ovakvog sadržaja smatra istinitim, ali ih tumači na način oprečan onom koji se da shvatiti gledajući njihovo izvanjsko značenje. Problem koji Mulla Sadra vidi, ako prihvatimo izvanjsko značenje ovih predaja, je u tome što u tom slučaju duše prije stvaranja tijela moraju postojati zasebno i pojedinačno, što za sobom nužno povlači dva neprihvatljiva zaključka koja proizlaze iz toga:

1. Razumijevanje ovih predaja, prema njihovom izvanjskom značenju, znači ujedno i prihvatanje da duša nema nikakvih nedostataka i nesavršenosti, odnosno da je po svojoj biti savršena. Međutim, sama činjenica da duša ima potrebu za alatima i svojim unutarnjim moćima, pokazatelj je da duša u svojoj biti nije savršena i da tek korištenjem alata i moći treba stići do svog savršenstva.
2. Također, ako prihvatimo izvanjsko značenje ovih predaja, ujedno bi značilo i prihvatanje činjenice da je duša vrsta sa samo jednom jedinkom – jer, s jedne strane, mnoštvo jedinki ima smisla jedino s postojanjem materijalnih tjelesa dok pravječnost duše i njeno postojanje prije tijela podrazumijeva njenu potpunu nematerijalnost, a s druge strane, dokazano je da nematerijalna bića (مجردات) zbog neposjedovanja tjelesnih karakteristika kao što je materija, kretanje, mnoštvo i potencijal, u svojoj vrsti su ograničeni na jednu jedinku, a na ovom svijetu duše su brojne i sve pripadaju jednoj vrsti. Prema tome, ovakvo razumijevanje predaja samo sebe dokida.

Dakle, ostaje pitanje: ako prihvatimo postojanje duša prije stvaranja ovosvjetskog tijela,

pitanje je gdje su te duše u tom periodu kao jedinke postojale i koji vid tijela su imale? Ako prihvatimo da su imala neki oblik tijela, onda bi njihov dolazak na ovaj svijet u ovo materijalno tijelo značilo preseljenje duše iz jednog u drugo tijelo što predstavlja vid reinkarnacije za koje je dokazano da je nemoguće.

A što se tiče predaja koje govore o postojanju duša prije stvaranja tijela, Mulla Sadri o tome kaže: “Ljudska duša ima postojanje u Svijetu Božijeg znanja u obliku zasebnih racionalnih slika i to su božanske ideje.”⁵

Ili na drugom mjestu on kaže: “Ljudska duša iz onog aspekta da je stvorena zajedno s stvaranjem tijela i da je ona po svojoj zbilji duhovna i nematerijalna u Božijem znanju, duša je pravječna po pravječnosti Božijeg znanja.”⁶

U stvari, tvrdnja Mulla Sadre se temelji na jednom filozofskom pravilu koje kaže da je svaka posljedica prisutna kod svog potpunog uzroka. Prema tome, ljudske duše prije nego što nastanu u tijelu, postoje na razini svojih uzroka u ovom slučaju u višim svjetovima.⁷

Usavršavajuće supstancionalno kretanje duše nakon tjelesnog porijekla do čisto duhovnog postojanja

Potpuno novo tumačenje nastanka duše kao i odnosa duše i tijela, koje je iznio Mulla Sadra, nije moguće shvatiti bez razumijevanja supstancionalnog kretanja koje je, također, po prvi put u historiji ljudske misli, Mulla Sadra dokazao.⁸

Kao što smo rekli, jedan od temelja Mulla Sadrove filozofije je supstancionalno kretanje. On je mišljenja da pored stalne promijene tjelesnih akcidenata u njihovim esencijama se također odvija stalna promjena. Ovaj vid promijene se ne dešava trenutačno i u jednom

⁵ Ibid, sv. 8, str. 332.

⁶ Mulla Sadra, *Mafatihul-gajb*, str. 536.

⁷ Mulla Sadra, *El-Hikmetu el-mut'ālije*, sv. 8, str. 346-347.

⁸ U nekim narednim brojevima *Žive baštine* ostaje da se pojasni supstancionalno kretanje kako ga tumači Mulla Sadra.

trenu već postepeno. Drugim riječima, ta esencijalna promjena je takva da materijalne forme stalno mijenjaju forme, iz jedne forme prelaze u drugu formu. Naprimjer, kao što se forma vode postepeno promijeni u formu pare. Ovo njegovo mišljenje je u potpunosti oprečno mišljenju koje je prije njega bilo prihvaćeno, odnosno da se kretanje odvija jedino u akcidentima i uopće nije bilo govora da je takvo što moguće sa supstancama stvari.

Naravno, supstancionalno kretanje nije jednako kod svih stvari, ona se razlikuju u jačini. Kretanje sjemenke dok ne poprimi oblik drveta se razlikuje od kretanje vode dok se ne pretvori u paru. U prvom primjeru kretanjem sjemenka dobiva nova savršenstva dok u drugom kretanju voda nije dobila nikakvo novo savršenstvo. Prvi vid supstancionalnog kretanja Mulla Sadra naziva usavršavajućim, a prema preciznom filozofskom razumijevanju, ovaj vid kretanja znači da sa svakom novom formom i aktualitetom ta stvar poprima potencijal i savršenstvo te razine.

Uglavnom, prema Mulla Sadri sva tjelesa imaju supstancionalno kretanje, pa tako i ljudsko sjeme koje predstavlja prvu fazu tjelesnosti duše. Međutim, razlika ljudskog sjemena s drugim materijalnim stvarima je u tome što ljudsko sjeme ima potencijal da se pod uticajem usavršavajućeg supstancionalnog kretanja izdigne iznad materije, odnosno da nakon što pređe vegetativnu i animalnu fazu poprimi duhovni položaj. Ovo je upravo ono što je u Mulla Sadrovoj filozofiji ostalo poznato kao "duša je tjelesnog porijekla, a duhovnog postojanja".

Faze nastanka duše

Nastanak duše prema usavršavajućem supstancionalnom kretanju s očuvanjem povezanosti faza odvija se na sljedeći način:

Prvo, nastanak svake faze je uvjetovano nestankom prethodne.

Drugo, svaka sljedeća faza je savršenija od prethodne i ima veću egzistencijalnu razinu.

Ovim redom duša u početku svoga nastajanja ima učinke i svojstva osnovnih elemenata da bi na sljedećoj razini usavršena forma duše zadržala ta svojstva pridodajući im svojstva minerala. Na isti način sljedeća viša forma duše, odnosno vegetativna forma zadržava prethodna svojstva s tim da je sada obogaćena s vegetativnim svojstvima. Nakon ove faze usavršavajućeg supstancionalnog kretanja duša poprima animalnu formu s kojom se pojavljuju prvi oblici samosvijesti. Na ovoj razini duša počinje da prima nematerijalnu formu. Ovo kretanje se nastavlja tako da duša, nakon što postane potpuno nematerijalna, napušta razinu duše i ulazi u svijet razuma, što i jeste krajnja tačka ovog usavršavajućeg kretanja. Na ovoj razini duša posjeduje sva svojstva nižih razina i svjetova kao i specifična svojstva te razine.⁹

Iz onoga što je do sada rečeno može se zaključiti da, s obzirom na to da je s usavršavajućim supstancionalnim kretanjem egzistencionalno stanje duše različito kod njenog nastanka i opstanka, i povezanost duše s tijelom se razlikuje u ova dva položaja. Prema Mulla Sadri, povezanost duše s tijelom kod stvaranja je poput odnosa forme i materije. To znači da isto kao što u materijalnom svijetu "nejasna" materija ima potrebu za formom da je izvede iz njene egzistencijalne nejasnosti u određenost i upojedinačenje, tako je i duša povezana s tijelom u položaju nastanka u osnovni egzistencije. Međutim, u položaju opstanka (بقاء), tj. kada duša dostigne svoju zrelost i pređe sve razine forme i posjeduje racionalnu moć, njena povezanost s tijelom nije u postojanju već prema svojoj usavršenosti.¹⁰

Umjesto zaključka

U kontekstu prethodno rečenog veoma je zanimljivo vidjeti kako i časni Kur'an pojašnjava

⁹ Mulla Sadra, *El-Hikmetu el-mut'aliye*, sv. 8, str. 223.

¹⁰ Ibid, sv. 8, str. 327.

nastanak čovjeka. Kur'an jasno ukazuje na faze stvaranja čovjeka koje počinje od biti zemlje.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ ثُمَّ
جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ
عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ
عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا
آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ

*Mi smo, zaista, čovjeka od biti zemlje stvorili, zatim ga kao kap sjemena na sigurno mjesto stavili, pa onda kap sjemena ugruškom učinili, zatim od ugruška grudu mesa stvorili, pa od grude mesa kosti napravili, a onda kosti mesom zaodjenuli, i poslije ga, kao drugo stvorenje, oživljujemo, pa neka je uzvišen Allah, najljepši stvoritelj!*¹

¹ *El-Mu'minun*, 12-14.

Izvori

Kur'an Kerim, prijevod Besim Korkut.

Mulla Sadra, *El-Hikmetu-l-mute'aliye*, Dar Ehia El-Toorath Al-Arabi, Bejrut, 2002.

Morteza Motahhari, *Madžmū'ej'e asār*, Entesārāt Sadra, Qom, 1373. solarne god.

Abbās Nikzād, *Ma'refat-e nafs*, Andžoman-e ma'āref-e eslāmi-je Irān, Qom, 1382. solarne godine.

Allāme Sejjid Muhammed Husejn Tabātābaji, *Nihājetul-hikme*, Mu'assetetul-našr el-islāmi et-tāb'e li-džemā'e el-muderrisīne bi-Qom, 1383. solarna godina.

Zanimljivost ovih ajeta tu ne završava. Nakon prijedjenih faza razvoja Kur'an govori i o drugom stvaranju: *i poslije ga, kao drugo stvorenje, oživljujemo* – koje stoji naspram prvog stvaranja iz biti zemlje. Mulla Sadra kaže da je ovo drugo stvaranje aluzija na fazu prelaska duše iz materijalnog u nematerijalno biće što odgovara oživljavanju djeteta u četvrtom mjesecu razvoja.

Nakon zaključka da je duša tjelesnog porijekla, nameće se jedan broj pitanja o kojima ćemo u nekim narednim brojevima časopisa *Živa baština* posvetiti više prostora, a najvažnije pitanje na koje je ostalo da odgovorimo a koje smo već od prije najavili, jeste kakav je oblik povezanosti duše i tijela i kako se odvija uzajamno djelovanje tijela i duše jedno na drugo.

Mahmud Šakeri, "Rabeteje nafs wa badan az didgahe Mulla Sadra", *Aeene hekmat*, br. 4, web: <http://daftarmags.ir/Journal/Text/AeeneHekmat/Article/index.aspx?ArticleNumber=28157>

Muahmmed Taqi Jusufi, "Rabeteje nafs wa badan az didgahe Mulla Sadra", *Madžalle Marefate felsofi*, god. 2, 1390. solarne, str. 147-180.

Akbar Eydi, *Učenje o duši*, Fondacija "Mulla Sadra", Sarajevo, 2012.

Muhammed Taqi Misbah Yazdi, *Osnove islamske filozofije*, Fondacija "Baština duhovnosti", Mostar, 2013.